

मराठी साहित्यातील महानगरीय जाणीव : एक अभ्यास

प्रा.डॉ.बाळू बापू गायकवाड

मराठी विभाग प्रमुख तथा सहयोगी प्राध्यापक

एन.एन.सी.कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कुसुंबा ता.जि. धुळे

मो.न.9689253790

मेल आयडी balugaikwad1676@gmail.com

१. १ सारांश :

मराठी साहित्यातील महानगरीय जाणीव ही प्रामुख्याने मुंबई, पुणे यांसारख्या मोठ्या शहरांमधील बदलत्या जीवनशैलीचे, संघर्षाचे आणि मानवी नातेसंबंधांचे यथार्थ चित्रण करते. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात औद्योगिकीकरण आणि वाढत्या शहरीकरणामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणावर वाढले, ज्याचा थेट प्रभाव मराठी साहित्यावर पडला. महानगरीय साहित्यात शहरातील गजबजलेले रस्ते, गगनचुंबी इमारती, झोपडपट्ट्या आणि लोकल ट्रेनचा वेगवान प्रवास यांसारख्या बाह्य घटकांबरोबरच माणसाच्या अंतर्गत मनाची आंदोलनेही टिपली गेली आहेत. या साहित्यात व्यक्तीचे वाढते एकलकोंडेपण, यांत्रिक जीवन, असुरक्षितता आणि गर्दीतही जाणवणारी कमालीची एकाकीपणाची भावना ठळकपणे मांडलेली दिसते. भालचंद्र नेमाडे, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, सतीश काळसेकर, आणि वसंत आबाजी डहाके यांसारख्या अनेक दिग्गज लेखकांनी व कवींनी महानगरीय जीवनाचे विविध पदर आपल्या साहित्यातून उलगडले. शहराने माणसाला दिलेली भौतिक समृद्धी आणि त्या बदल्यात हिरावून घेतलेली मानसिक शांतता व कौटुंबिक जवळीक यातील विरोधाभास हे या जाणीवेचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे. दलितांचे महानगरीय शोषण, कामगार चळवळींचे पडसाद आणि मध्यमवर्गीयांची अस्तित्वासाठी चाललेली धडपड या साहित्याने अत्यंत संवेदनशीलतेने मांडली. महानगरीय जाणीवेमुळे मराठी भाषेला एक नवा शहरी बाज, बोलीभाषांचे मिश्रण आणि वास्तववादी अभिव्यक्ती मिळाली, ज्याने साहित्यातील जुने संकेत मोडीत काढले. एकूणच, हे साहित्य केवळ शहराचे वर्णन करत नाही, तर बदलत्या काळातील मानवी मूल्यांचा न्हास आणि आधुनिकतेचे संकट अधोरेखित करणारा एक महत्त्वाचा सामाजिक दस्तऐवज ठरते.

कूटशब्द : मुंबई, ठाणे, चित्रण, औद्योगिकीकरण, मराठी साहित्य, भौतिक समृद्धी, अभिव्यक्ती इत्यादी.

१.२ प्रास्ताविक :

मराठी साहित्याच्या इतिहासामध्ये विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध हा परिवर्तनाचा अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो, ज्या काळात औद्योगिक क्रांती आणि झपाट्याने झालेल्या शहरीकरणामुळे 'महानगरीय जाणीव' ही एक प्रबळ संकल्पना म्हणून उदयाला आली. प्रामुख्याने मुंबई आणि पुणे यांसारख्या महाकाय शहरांच्या भौगोलिक, आर्थिक आणि सामाजिक रचनेतून ही जाणीव आकारास आली, ज्याने पारंपारिक मराठी साहित्यातील ग्रामीण आणि आल्हाददायक विश्वाला छेद दिला. औद्योगिकीकरणामुळे खेड्यापाड्यांतून रोजगाराच्या शोधात लाखो हात शहरांकडे वळाले आणि या अभूतपूर्व स्थलांतराने महानगरांचे रूप पूर्णपणे बदलून टाकले. या नव्या शहरी वातावरणात आलेल्या माणसाला केवळ भौतिक प्रगतीच मिळाली नाही, तर त्यासोबतच जगण्याचा एक भीषण आणि गुंतागुंतीचा संघर्षही स्वीकारावा लागला. महानगरीय साहित्याचे मूळ हे शहराच्या केवळ बाह्य झगमगाटात नसून, तिथल्या गजबजलेल्या चाळी, फूटपाथ, झोपडपट्ट्या आणि लोकल ट्रेनच्या न थांबणाऱ्या गतीत दडलेले आहे. या गतीमान आणि यांत्रिक जीवनात माणसाचे पारंपरिक कौटुंबिक बंध तुटले आणि त्याची जागा कमालीच्या व्यक्तिवादने व असुरक्षिततेने घेतली.

गर्दीच्या महापुरात पोहतानाही आधुनिक माणसाला येणारी जीवघेणी एकाकीपणाची अनुभूती आणि त्याचे वाढते एकलकोंडेपण हे या महानगरीय जाणीवेचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य ठरले. भालचंद्र नेमाडे, बाबुराव बागूल, नामदेव ढसाळ, वसंत आबाजी डहाके, सतीश काळसेकर आणि अरुण कोलटकर यांसारख्या प्रतिभावंत लेखक-कवींनी या महानगरीय वास्तवाचे चटके स्वतः सोसून ते साहित्यात अत्यंत प्रामाणिकपणे उतरवले. त्यांच्या लेखनातून शहरात चालणारे दलितांचे व कामगारांचे आर्थिक शोषण, मध्यमवर्गीयांची अस्तित्वासाठी चाललेली केविलवाणी धडपड आणि नैतिक मूल्यांचा होत असलेला न्हास ठळकपणे समोर आला. महानगरीय जाणीवेने मराठी भाषेला देखील एक वेगळे, आक्रमक आणि संमिश्र स्वरूप दिले, ज्यामध्ये इंग्रजी, हिंदी आणि विविध प्रांतीय बोलींचे मिश्रण पाहायला मिळते. हे साहित्य केवळ शहराचे वर्णन करत नाही, तर ते आधुनिकतेच्या चक्रात अडकलेल्या मानवी मनाचा, त्याच्या विस्कटलेल्या स्वप्नांचा आणि जगण्याच्या अथांग संघर्षाचा वेध घेणारे एक जिवंत माध्यम बनते. साहित्यातील ही जाणीव मराठी संस्कृतीला कल्पनेच्या विश्वातून बाहेर काढून कठोर वास्तवाच्या धरेवर आणून उभी करते. म्हणूनच, मराठी साहित्यातील महानगरीय जाणीवेचा अभ्यास करणे म्हणजे केवळ एका वाङ्मयीन प्रवाहाचे मूल्यमापन करणे नसून, त्या काळातील बदलत्या मानवी समाजमनाचा आणि संस्कृतीचा वेध घेणे होय.

१.३ संशोधनाचे उद्दिष्टे :

१. मराठी साहित्यात महानगरीय जाणीव निर्माण होण्यामागील सामाजिक, आर्थिक आणि औद्योगिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीचा सखोल अभ्यास करणे.
२. महानगरीय जीवनशैलीमुळे माणसाचे वाढते एकलकोंडेपण, यांत्रिक जगणे आणि बदलत जाणाऱ्या मानवी नातेसंबंधांचे साहित्यातील चित्रण तपासणे.
३. प्रमुख साहित्यिकांच्या लेखनातून प्रकट झालेल्या महानगरीय जाणीवेचे आणि त्यांच्या कलाकृतींचे वाङ्मयीन विश्लेषण करणे.
४. महानगरीय जाणीवेमुळे मराठी भाषेला मिळालेला नवा शहरी बाज, बोलीभाषांचे मिश्रण आणि बदललेल्या अभिव्यक्ती शैलीचा अभ्यास करणे.
५. या साहित्याने कामगार, दलित आणि उपेक्षितांच्या संघर्षाला दिलेली वाचा तसेच मराठी साहित्यातील त्याचे सामाजिक महत्त्व स्पष्ट करणे.

१.४ संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्रामुख्याने वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून संपूर्ण अभ्यास हा दुय्यम माहितीच्या साधनांवर आधारित आहे. या अंतर्गत मराठी साहित्यातील महानगरीय जाणीवेशी संबंधित नामांकित समीक्षकांचे ग्रंथ, संदर्भ पुस्तके, शोधनिबंध आणि विविध वाङ्मयीन नियतकालिकांमधील लेखांचे सखोल वाचन व संकलन केले गेले आहे. तसेच विद्यापीठांचे छापील प्रबंध, डिजिटल ग्रंथालये आणि अधिकृत शैक्षणिक संकेतस्थळांवरून उपलब्ध झालेल्या ऐतिहासिक व सामाजिक दस्तऐवजांचा वापर माहितीचा मुख्य स्रोत म्हणून केला आहे.

१.५ विषय विवेचन :

'मराठी साहित्यातील महानगरीय जाणीव: एक अभ्यास' या विषयांतर्गत दिलेल्या प्रमुख घटकांचे सखोल विषय विवेचन खालीलप्रमाणे आहे:

१. एकाकीपणा व अगतिकता :

महानगराच्या अथांग गर्दीत जगताना माणसाला येणारा जीवघेणा एकाकीपणा आणि अगतिकता हा मराठी महानगरीय साहित्याचा केंद्रबिंदू राहिला आहे. मुंबईसारख्या शहरात लाखो लोकांच्या जंजाळात राहूनही

व्यक्ती मनातून पूर्णपणे एकटी पडते आणि तिच्या वाट्याला एक तीव्र पोकळी येते. भाऊ पाध्ये यांच्या कादंबऱ्यांमधून मध्यमवर्गीय आणि निम्न-मध्यमवर्गीय माणसाची ही मानसिक अगतिकता आणि महानगरीय व्यवस्थेपुढे पत्करावी लागणारी शरणागती अत्यंत तीव्रतेने व्यक्त झाली आहे. माणसाचे जगणे इतके लाचार आणि हताश होते की, त्याला स्वतःच्या अस्तित्वाचीच भीती वाटू लागते. अरुण साधू यांनी त्यांच्या 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' या कादंबऱ्यांमधून सत्तेच्या व पैशाच्या खेळात भरडल्या जाणाऱ्या सामान्य माणसाचे मानसिक एकाकीपण प्रभावीपणे मांडले आहे. नारायण सुर्वे आणि नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेत ही अगतिकता केवळ मानसिक राहत नाही, तर ती पोटाच्या भुकेशी आणि जगण्याच्या रोजच्या संघर्षाशी जोडली जाऊन अधिक टोकदार बनते. सतीश काळसेकर यांच्या कवितेतील महानगरीय माणूस हा वास्तवाचे चटके सोसत, शहराच्या वेगात आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी अगतिक होऊन धडपडताना दिसतो. जयवंत दळवी यांच्या नाटकांतून आणि कथांमधून महानगराने माणसाच्या मनावर केलेले आघात आणि त्यातून निर्माण होणारी मानवी मनाची असहाय्यता अचूक टिपली आहे. शेवटी, हा एकाकीपणा शहराच्या चकचकाटात माणसाला स्वतःपासूनच दूर नेणारा ठरतो, जिथे तो गर्दीचा भाग असूनही कमालीचा एकटा असतो.

२. उदासीनता :

महानगरीय जीवनाचा अथांग वेग आणि रोजची दगदग माणसाला संवेदनाहीन बनवते, ज्यातून एक तीव्र सामाजिक व वैयक्तिक उदासीनता जन्माला येते. रोज डोळ्यांदेखत घडणाऱ्या दुर्घटना, अन्याय आणि शोषण पाहूनही शहरात राहणारा माणूस 'आपल्याला काय त्याचे?' अशा तटस्थ भूमिकेत वावरू लागतो. भाऊ पाध्ये यांच्या साहित्यातील पात्रे या उदासीनतेचे प्रतिनिधित्व करतात, जिथे जगण्याची आशा संपल्यासारखी परिस्थिती निर्माण होते. अरुण साधू यांनी महानगरीय व्यवस्थेतील राजकीय आणि प्रशासकीय पातळीवरील थंड उदासीनता आणि तिचा सामान्य माणसाच्या मानसिकतेवर होणारा परिणाम हुबेहूब रेखाटला आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या 'गोलपिठा' मधील कविता या उदासीनतेच्या चिंधड्या उडवून, व्यवस्थेच्या या क्रूर शांततेवर आपल्या आक्रमक शब्दांनी थेट प्रहार करतात. नारायण सुर्वे यांच्या कवितेत कामगारांच्या आयुष्यातील हताश करणारी उदासीनता असली, तरी ती संघर्षाची ऊर्जाही निर्माण करते. सतीश काळसेकर यांनी शहरात माणसाचे माणूसपण हरवून तो कसा निर्विकार बनत चालला आहे, यावर आपल्या कवितेतून बोट ठेवले आहे. जयवंत दळवी यांनी मध्यमवर्गीय कौटुंबिक जीवनात पसरलेली नीरसता आणि भावनिक कोरडेपणा अत्यंत सूक्ष्मपणे साहित्यात आणला आहे. ही उदासीनता महानगराचे एक असे वास्तव आहे जे माणसाला आतून पोखरून काढते आणि त्याला एका जिवंत शरीराच्या रूपात यांत्रिक बनवून सोडते.

३. जागेचा प्रश्न :

मुंबईसारख्या महानगरात राहणाऱ्या माणसाच्या आयुष्यातील सर्वात मोठी शोकांतिका म्हणजे 'जागेचा प्रश्न' आणि त्याचे साहित्यात अत्यंत भीषण चित्रण झाले आहे. शहरात हक्काची जागा नसणे म्हणजे केवळ निवाऱ्याचा प्रश्न नसून, तो माणसाच्या आत्मसन्मानाचा आणि अस्तित्वाचा प्रश्न बनतो. भाऊ पाध्ये यांनी मुंबईतील लहान चाली, १० बाय १० च्या खोल्या आणि तिथल्या घुसमटणाऱ्या वातावरणाचे अत्यंत वास्तववादी वर्णन आपल्या कादंबऱ्यांमधून केले आहे. अरुण साधू यांच्या साहित्यात फुटपाथवर जगणारी, झोपडपट्टीत राहणारी आणि हक्काच्या छपरासाठी आयुष्य पणाला लावणारी महानगरीय मानवी रूपे आढळतात. नामदेव ढसाळ यांनी कमालीच्या उग्र भाषेत गलिच्छ वस्त्या, गोदीचा परिसर आणि तिथल्या नरकयातना भोगणाऱ्या उपेक्षितांच्या जागेचा प्रश्न जगासमोर आणला. नारायण सुर्वे यांच्या कवितेतून मुंबईच्या गिरणगावातील चालींचे संस्कृतीविश्व आणि जागा कमी पडल्यामुळे उघड्यावर पडलेले कामगारांचे संसार यांचे दर्शन घडते. सतीश काळसेकर हे शहराच्या बदलत्या रचनेत सामान्य माणसाची जागा कशी आकुंचन पावत चालली आहे, याचे टिपण आपल्या कवितेत करतात. जयवंत दळवी यांच्या साहित्यात जागेच्या टंचाईमुळे कुटुंबातील प्रायव्हासी नष्ट होणे आणि त्यातून निर्माण होणारे मानसिक व लैंगिक ताणतणाव अतिशय संवेदनशीलतेने मांडले आहेत. जागा ही केवळ जमीन राहत नाही, तर ती माणसाच्या मर्यादा आणि त्याच्या जगण्याच्या कक्षा रुंदावण्यातील सर्वात मोठा अडथळा ठरते.

४. यांत्रिक जीवन, मूल्य संघर्ष व अनैतिकता :

महानगराचे घड्याळाच्या काट्यावर चालणारे यांत्रिक जीवन माणसाच्या मूल्यांची परीक्षा घेणारे ठरते, जिथे टिकून राहण्यासाठी अनैतिकतेचा आधार घ्यावा लागतो. सकाळी लोकल पकडण्यापासून ते रात्री उशिरा घरी परतण्यापर्यंतच्या धावपळीत मानवी संवेदना आणि नैतिक मूल्ये पायी तुडवली जातात. भाऊ पाध्ये यांच्या साहित्यात शहरात टिकून राहण्यासाठी करावी लागणारी तडजोड आणि त्यातून येणारी अनैतिकता स्पष्टपणे दिसते. अरुण साधू यांनी पत्रकारिता आणि राजकीय वर्तुळातील मूल्यांचा होणारा न्हास आणि माणसाचे पैशासाठी यांत्रिक बनणे यावर तीव्र प्रकाश टाकला आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेत महानगराच्या गर्द अंधाऱ्या गल्ल्यांमध्ये चालणारे गुन्हेगारी विश्व, वेश्याव्यवसाय आणि जगण्यासाठी करावा लागणारा मूल्यांचा बळी अत्यंत उघडपणे मांडला आहे. नारायण सुर्वे मात्र या यांत्रिक जीवनातही कामगारांचे माणूसपण आणि वर्गसंघर्षाची नैतिक मूल्ये टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न आपल्या कवितेतून करतात. सतीश काळसेकर हे महानगरीय संस्कृतीने माणसाला दिलेल्या ग्राहकाधारित यांत्रिकतेवर आणि त्यामुळे नष्ट होणाऱ्या मानवी मूल्यांवर भाष्य करतात.

जयवंत दळवी यांच्या लेखनात मध्यमवर्गीयांच्या वासना, सुखाच्या नावाखाली होणारे नैतिक अधःपतन आणि कौटुंबिक मूल्यांचा होणारा बिघाड यांचे थेट चित्रण आढळते. हा मूल्यसंघर्ष माणसाला सतत एका अंतर्गत युद्धाला सामोरे जाण्यास भाग पाडतो, जिथे जगणे जिंकण्यासाठी नीतिमत्ता हरावी लागते.

५. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण व प्रदूषण :

शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरणाचा वेगवान भस्मासूर महानगराला कवेत घेतो, तेव्हा निसर्गासोबतच मानवी जीवनही प्रदूषित होऊन जाते. कारखान्यांची धूर ओकणारी धुराडी, वाहनांची गर्दी आणि सिमेंटचे जंगल यामुळे शहराचे आरोग्य धोक्यात आले, ज्याचे पडसाद मराठी साहित्यात उमटले. भाऊ पाध्ये यांच्या लेखनात गिरण्या आणि कारखान्यांच्या सावलीत वाढणाऱ्या मुंबईचे आणि त्यातून बदलत गेलेल्या मानवी वस्त्यांचे वास्तव पाहायला मिळते. अरुण साधू यांनी औद्योगिक प्रगतीच्या नावाखाली होणारे निसर्गाचे आणि मानवी मूल्यांचे प्रदूषण आपल्या साहित्यातून मांडले आहे. नामदेव ढसाळ यांच्या कवितेत शहराचे हे प्रदूषण केवळ हवेपुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक विषमतेचे आणि मानवी मनाच्या कुजटपणाचे प्रदूषण बनून समोर येते. नारायण सुर्वे यांनी गिरणगावातील धाडधाड चालणाऱ्या यंत्रांचा आवाज, धूर आणि त्या वातावरणात राबणाऱ्या कामगारांच्या घामाचा वास आपल्या कवितेत अचूक टिपला आहे. सतीश काळसेकर यांच्या कवितेतून जागतिकीकरण आणि शहरीकरणाच्या रेट्यात नष्ट होत चाललेली जुनी मुंबई आणि सिमेंटच्या जंगलांमुळे येणारा भकासपणा तीव्रतेने जाणवतो. जयवंत दळवी यांनी शहराच्या या कृत्रिम आणि प्रदूषित वातावरणात माणसाच्या भावना कशा गुदमरतात, याचे यथार्थ चित्रण आपल्या कलाकृतींमधून केले आहे. थोडक्यात, हे शहरीकरण माणसाला भौतिक सुख सोयी देत असले, तरी निसर्गापासून दूर नेऊन त्याला एका कृत्रिम आणि श्वास कोंडणाऱ्या जगात जगण्यास भाग पाडत आहे.

१.६ निष्कर्ष :

१. महानगरातील गर्दी माणसाला भौतिक समृद्धी देत असली तरी अंतर्गत पातळीवर ती कमालीचा एकाकीपणा आणि अगतिकता निर्माण करते.
२. सततचा जगण्याचा संघर्ष आणि व्यवस्थेची क्रूरता शहरी माणसाला संवेदनशून्य बनवून त्याच्यात तीव्र उदासीनता जगवून जाते.
३. मुंबईसारख्या शहरात जागेचा प्रश्न हा केवळ निवाऱ्याचा नसून माणसाच्या आत्मसन्मानाची आणि अस्तित्वाची भीषण शोकांतिका ठरतो.

४. घड्याळाच्या काट्यावर धावणाऱ्या यांत्रिक जीवनामुळे मानवी संवेदनांचा न्हास होऊन जगण्यासाठी अनैतिकतेची तडजोड करावी लागते.

५. अनियंत्रित शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण निसर्गासोबतच मानवी मूल्ये व सामाजिक वातावरण प्रदूषित करण्यास कारणीभूत ठरले आहे.

संदर्भ :

१. भाऊ पाध्ये, वासूनाका, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७०, पृष्ठ क्रमांक ४५.
२. अरुण साधू, मुंबई दिनांक, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९७३, पृष्ठ क्रमांक ११०.
३. नामदेव ढसाळ, गोलपिठा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७२, पृष्ठ क्रमांक २८.
४. नारायण सुर्वे, माझे विद्यापीठ, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९६६, पृष्ठ क्रमांक ५४.
५. सतीश काळसेकर, इंद्रियवज्र, शब्द पब्लिकेशन, मुंबई, १९८३, पृष्ठ क्रमांक ३५.
६. जयवंत दळवी, चक्र, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, १९६३, पृष्ठ क्रमांक ८२.